

Emanuela Grama

CENTRUL VECHI DIN BUCUREȘTI

Politică și patrimoniu

Traducere din limba engleză
de Justina Bandol

POLIROM
2023

Cuprins

<i>Cuvânt-înainte la ediția în limba română</i>	9
<i>Mulțumiri</i>	11
<i>Notă asupra surselor</i>	13
<i>Abrevieri, prescurtări, arhive și fonduri de arhivă consultate.</i>	15
Introducere	17
1. O capitală socialistă. Viziuni urbane contradictorii.	49
2. Cronologii fluide. Arheologie și ideologie în comunism	87
3. Case călătoare în timp. Centrul Vechi în anii '80	127
4. Ruj pe ruine și buzunare căpușite. Devalorizare strategică și averi postdecembriste.	169
5. Proprietate, privatizare și precaritate într-un București european	209
Concluzie	253
<i>Anexă</i>	261
<i>Bibliografie</i>	283
<i>Index</i>	295

Ascensiunea național-comunismului

De la momentul descoperirii ruinelor Curtii Vechi, în 1953, până în perioada când o parte din fostul palat a fost reconstruită ca muzeu în aer liber, în 1972, în România socialistă s-au produs multe alte schimbări. La începutul anilor '60, curentul politic luase un alt curs. Destalinizarea era în plin avânt. Țările din blocul socialist căutau diverse căi de reformare, iar interesul național căpăta întâietate față de cel sovietic. Gheorghe Gheorghiu-Dej, secretarul general al partidului comunist din România, a murit în 1965, iar Nicolae Ceaușescu a devenit noul lider, care a intensificat și a extins naționalismul adoptat de Dej. Inițial, Ceaușescu a părut interesat de schimburile economice și culturale cu Occidentul. Și-a câștigat chiar reputația de lider „deschis la minte” când, în 1968, a fost singurul om de stat din Europa de Est comunistă care s-a opus invadării Cehoslovaciei. Curând însă a reieșit că voia în primul rând să-și consolideze o agendă tot mai intens naționalistă pentru a-și construi propriul mini-imperiu.

Prima jumătate a anilor '70 a fost un moment de cotitură în politicile culturale ale socialismului românesc. Într-o cuvântare din 1971, cunoscută ulterior drept „tezele din iulie”, Ceaușescu a cerut ca toată producția culturală să se concentreze asupra chestiunilor de interes național și ca influențele occidentale să fie radical minimizate. Discursul lui a stârnit o întreagă campanie naționalistă, care a culminat la mijlocul deceniului cu așa-numita retorică „protocronistă”, promovată de intelectuali care încercau să avanseze în carieră cântând ode regimului (vezi capitolul anterior). Retică naționalistă era în floare, animată de afirmațiile protocroniștilor că strămoșii poporului român (străromânii) jucaseră un rol central în istoria mondială. Unii arheologi s-au alăturat acestui cor, „descoperind” presupuse dovezi ale celui mai vechi *Homo sapiens* din Europa lângă Scornicești, satul natal al lui Ceaușescu (Rady, 1995, în Light și Dumbrăveanu-Andone, 1997, p. 33), și „demonstrând” astfel continuitatea istorică dintre primii conducători ai hominizilor capabili să vorbească și Ceaușescu însuși.

Regimul comunist a încercat să cosmetizeze trecutul, să simplifice istoria complicată a conlocuirii multietnice seculare într-o narațiune care îi favoriza exclusiv pe români și, în același timp, marginaliza moștenirea culturală a etnicilor unguri, nemți, evrei, romi, italieni, ruși și armeni trăitori de generații pe teritoriul României moderne. Antropologa Katherine Verdery (1994) a susținut că ideologia națională promovată de statul comunist era menită să compenseze autoritarismul tot mai accentuat al regimului, asigurându-și în același timp asentimentul relativ al poporului. Numai că, în cursul acestui proces, înțelesul și componența poporului s-au schimbat. Reacția celor de altă etnie la politicile naționaliste ale statului

român a fost să plece din țară sau să se distanțeze de propriile origini etnice (căci lupta cu regimul nu mai era posibilă). În 1948, populația României consta din aproximativ 85% români, circa 10% maghiari, 2,2% germani, 1% evrei și un procent mult mai mic de romi și alte grupuri etnice³. În 1977, cifrele se schimbaseră astfel: 88% români, 8% maghiari, 1,6% germani, 1% romi și 0,1% evrei⁴. În 1960, România a permis oficial evreilor români să emigreze în Israel; a urmat un adevărat exod (Rotman, 2004, pp. 89-104). Emigrarea în masă a etnicilor germani și evrei a atins apogeul în anii '70. În 1977, după decenii de negocieri, Germania Federală a convins statul român să semneze acordul pentru reunificarea familiei, care a produs emigrarea în masă a etnicilor germani (și conform căruia Germania a plătit mii de dolari pentru viza de ieșire a fiecărui emigrant) (Dobre *et al.*, 2011).

Omogenizarea etnică (românizarea) urmărită de stat prin cultură și educație a fost însoțită de alte politici autoritare. Strategia modernizării prin intervenții asupra spațiului făcuse parte din ideologia regimului de la bun început, dar sfârșitul anilor '60 a marcat o schimbare importantă în politicile urbanistice ale statului. Odată cu reorganizarea teritorială a României din 1968, guvernul a lansat un proiect grandios de urbanism, cunoscut drept „sistemizare”. Iată cum descria antropologul Steven Sampson (1984, p. 75) această politică:

În contextul românesc, sistemizarea este mai mult decât o simplă metodă de transformare fizică a satelor și orașelor. Este, în primul rând, un *ideal* al modului în care planificarea spațială ar trebui integrată cu cea economică și cu dezvoltarea socialistă. În al doilea rând, sistemizarea este un *program* de dezvoltare (sau, în unele cazuri, de eliminare treptată) a tuturor așezărilor din țară, de la cătune la metropole. În al treilea rând, sistemizarea presupune o *structură organizatorică* în care obiectivele naționale, dezechilibrele regionale și potențialul local să fie armonizate într-o politică administrată centralizat de stat și reglementată prin lege.

Sistemizarea a fost, prin urmare, un proiect de intervenție asupra spațiului printr-o omogenizare estetică și geografică. Așa cum recunoșteau specialiștii români în fața membrilor delegației UNESCO care a vizitat țara în aprilie 1989, „scopul principal al programului de sistemizare rurală era să grăbească procesul de modernizare a țării”⁵. Potrivit declarațiilor, politica aceasta viza modernizarea rapidă prin standardizarea urbanisticii și urbanizarea forțată a satelor românești⁶. Autoritățile române susțineau că demersul urbanizării extreme era menit să îmbunătățească condițiile de trai din zonele rurale, dar această reorganizare la nivel birocratic a avut efecte sociale semnificative. Ridicând satele la rangul de așezări urbane, cel puțin pe hârtie, autoritățile le puneau piedici sătenilor care voiau să-și părăsească localitatea de origine și să se mute la oraș – dat fiind că mediul urban era deja suprapopulat, iar guvernul continua să lupte cu criza locativă.

În același timp, sistematizarea reprezenta și o intervenție politică. Restructurând legăturile dintre sate și orașe și făcându-le astfel și mai dependente de centrul politic (de la București), regimul își propunea un obiectiv-cheie: să schimbe felul cum locuitorii regiunilor percepeau relația lor cu acest centru. Complementară politicilor naționaliste, transformarea țintea cu precădere regiunea multiethnică a Transilvaniei, pe care regimul voia s-o controleze îndeaproape. Establishmentul politic își dorea să se angajeze într-o competiție simbolică, începută de fapt în interbelic, imediat după includerea Transilvaniei în România Mare, în 1918. Bucureștiul și Transilvania simbolizau momente diferite de pe traiectoria politică a statului român modern. Bucureștiul, capitală încă din 1859, de la unirea celor două principate extracarpătice, simboliza centrul prin excelență al unei Români moderne și independente politic. Transilvania însă continua să fie privită drept „patrimoniul cultural al României” (Pop și Porumb, 2004), regiunea care reprezenta „nucleul” identității politice a țării, pentru care zeci de mii de soldați luptaseră în Primul Război Mondial și în al Doilea Război Mondial și pe care, pe tot parcursul secolului XX, politicienii de la București nu încetaseră s-o vadă ca pe un focar de tensiuni etnice și disidență politică, care necesita continuu o politică de disciplinare (Bottoni, 2021a; Livezeanu, 1998).

Plasată în contextul mai larg al sistematizării, transformarea Centrului Vechi în centrul istoric al Bucureștiului își dezvăluie semnificația politică: intenția de a crea o geografie simbolică a națiunii cu centrul la București. Nu era doar o încercare de a schimba sentimentul de apartenență al oamenilor la această geografie simbolică, ci și de a le altera viziunea asupra trecutului prin intermediul spațiului. Dat fiind că în Centrul Vechi locuiseră timp de sute de ani negustori, meșteșugari, bancheri, avocați și medici nu doar români, ci și evrei, armeni, italieni, nemți, unguri, turci și greci (Iorga, 1939), modificarea narațiunii istorice a cartierului era deosebit de importantă în lumina retoricii naționaliste. Dar naționalizarea istoriei Centrului Vechi reflecta și omogenizarea etnică locală care începuse în prima jumătate a anilor '60.

După decretul de naționalizare din 1948, majoritatea micilor afaceri din cartier se închiseseră, magazinele lor fuseseră preluate de economia socialistă, iar locuințele private, amplasate de regulă la etaj, intraseră în proprietatea statului. Blocurile moderne care apăruseră în deceniile interbelice între casele de secol XIX fuseseră naționalizate (Chelcea, 2004), indiferent de etnia proprietarilor⁷. Cei care dețineau locuințe mai mici putuseră să-și păstreze apartamentele sau trebuieră să accepte noi chiriași. Emigrarea în masă a rezidenților evrei din Centrul Vechi, asemenea multor altor evrei români, la începutul anilor '60 (Waldman și Ciuciu, 2011) păruse să ofere o soluție temporară. În schimbul pașapoartelor, autoritățile îi siliseră să-și cedeze bunurile statului fără vreo compensație (Rotman, 2004).

Când foștii proprietari plecaseră, casele și prăvăliile lor fuseseră redistribuite în cadrul economiei centralizate. Unele fuseseră închiriate Uniunii Artiștilor Plastici

și funcționau ca ateliere pentru pictori și sculptori și ca galerii de artă în care uniunea le putea vinde produsele. Alte spații deveniseră birouri ale unor instituții centrale sau depozite. Magazinele, restaurantele și hotelurile de pe străzile principale rămăseseră deschise, integrate acum în economia de stat⁸. Apartamentele mai bune din clădirile moderne fuseseră păstrate pentru oamenii sistemului, cei care aveau suficientă influență ca să primească o locuință centrală de la autorități pentru o chirie mică. Clădirile de secol XIX fuseseră încorporate în fondul locativ al statului și închiriate unor persoane mai sărace, dispuse să plătească prețul locuirii în centru, adică să accepte condiții nici pe departe perfecte de trai, precum lipsa încălzirii centrale, o singură baie pentru mai multe familii, în capătul coridorului și așa mai departe. Componenta multietnică a cartierului s-a schimbat treptat, dar eterogenitatea lui socială a persistat. Dacă, înainte de război, rezidenții lui reprezentau un amestec de întreprinzători de clasă mijlocie, prăvăliași din clasa de jos și muncitori și servitori veniți de la țară (Patmore, 1939, pp. 27-28), în anii '60, Centrul Vechi devenise un spațiu unde artiști boemi trăiau și lucrau alături de chiriași la stat care voiau să locuiască în centru și de croitori și blănari care țineau câte un mic atelier în propria sufragerie⁹.

Cu toate că fusese timp de peste două sute de ani o combinație de spații comerciale și rezidențiale, transformarea iminentă a Centrului Vechi în cartierul istoric al capitalei a fost implicit o chestiune economică, menită să aducă turiști și cumpărători, dar să-i alunge încet-încet pe rezidenți. În 1967 se estima că în zonă locuiau 4 800 de oameni¹⁰. În 1970, potrivit unui studiu, numărul lor era de circa 2 980, împărțiți în 1 310 gospodării¹¹. Deși transformarea Centrului Vechi într-o zonă comercială era un obiectiv declarat, niciun reprezentant al autorităților și niciun specialist implicat în proiect n-a recunoscut vreodată deschis că se dorea ca rezidenții să plece sau cel puțin să devină „invizibili”. Dar în fundalul propunerii lui Joja putem descifra și o încercare de a interveni în geografia socială a cartierului: fațadele radical refăcute ale vechilor clădiri din cartier, ale căror balcoane ar fi fost închise, urmau să se transforme nu doar în simboluri arhitectonice ale naționalismului, ci și în camuflaje strategice menite să-i ascundă pe chiriașii săraci.

Renașterea naționalismului interbelic

Proiectul lui Joja își are originea în discuțiile de la începutul anilor '60 despre semnificația Curții Vechi. În capitolul precedent am analizat conflictul dintre susținătorii planurilor de restaurare a palatului domnesc, printre care se numărau arheologii care făcuseră săpături în zonă, și arhitecții ceva mai circumspecți în legătură cu valoarea istorică a zonei – și care nu se sfiau să se exprime în acest sens.

Documentele de arhivă includ atât schimbul inițial de acuzații reciproce dintre instituțiile implicate, cât și o corespondență din anii ulteriori, care arată că părțile au reușit să ajungă la o înțelegere în privința Curții Vechi. În decembrie 1966, autoritățile locale au prezentat guvernului un material despre valoarea istorică a multor clădiri din zonă și au solicitat sprijin financiar pentru a transforma zona într-o rezervație de arhitectură. Aceste planuri s-au concretizat în august 1967, când sfatul popular a emis o decizie care aproba amenajarea zonei Curtea Veche¹².

Sfatul popular al Bucureștiului l-a angajat pe Constantin Joja ca șef de proiect. Corespondența dintre Joja și directorul de atunci al Direcției Monumentelor Istorice, arhitectul Richard Bordenache, dezvăluie totuși că negocierile legate de planurile de renovare nu au încetat odată cu decizia oficială din 1967. Ba dimpotrivă. Din documentele de arhivă transpare un conflict latent. Un prim semn este mai întâi o absență, și anume spațiul gol din dreptul numelui „Bordenache” din lista de semnături care însoțea propunerea de „studiu detaliu de sistematizare”, elaborată de echipa condusă de Joja. Dintre cei patru specialiști care formau colectivul de conducere al proiectului, doar trei par să-și fi pus semnătura pe el – și prin asta să confirme că sunt de acord cu cele scrise. O semnătură lipsește: cea a lui Richard Bordenache.

Alte documente din același dosar aruncă mai multă lumină asupra acestei absențe – care semnaleză că Bordenache avea rezerve serioase față de direcția plănuită de Joja. În comentariile sale detaliate, scrise de mână pe marginea acestor documente, directorul DMI nu ezită să critice vehement unele argumente aduse de Joja. (Comentariile lui erau menite să fie citite doar de un alt angajat al instituției, care urma să țină cont de ele când redacta răspunsurile oficiale din partea Direcției către sfatul popular.) În martie 1968 – deci la câteva luni după ce sfatul popular trimisese studiul de sistematizare a Curții Vechi către Comitetul de Stat pentru Arhitectură –, Bordenache adnota un memoriu primit de la Joja cu următorul comentariu:

Tov. arh. P. Miclescu.

Vă remit aceste note, care mi-au fost date de tov. arh. Joja și pe care vă rog a le studia cu atenție. Consider necesar să se întocmească schițe de plan și de secție-elevație, care să ilustreze rezultatele de pînă acum ale zidărilor descoperite prin degajări. în [inserat pe margine:] [zona] *Curții Vechi*.

Rog luați contact cu colectivul S.P.O.B., cereți ca acesta să întocmească [inserat pe margine:] [indescifrabil] *lung* asemenea schițe, precum și o desfășurare a frontului construcțiilor existente pe str. 30 decembrie, pînă în dreptul numerelor 29 [și] 31 de pe această stradă. În ședința ce s-a ținut la Cabinetul tov. Președinte Prof. Bădescu [?] – în ziua de 18.03 – s-a decis să se ceară o cartare și cite o desfășurare de fronturi pentru toate zonele supuse cercetării, ca și pentru zona dintre Str. Covaci, Șepcari, Gabroveni și Str. Lipscani (încă neexplorată)¹³.

Documentul original își propunea „să sintetiz[eze] concluziile la care s-a ajuns până în prezent, (...) stadiul lucrărilor în curs și (...) etapele ce vor mai trebui parcurse”¹⁴, pe care apoi Joja le descria în detaliu. Tonul textului nu lasă nicio îndoială că Joja avea o viziune foarte clară a proiectului, viziune pe care ținea cu tot dinadinsul să o impună. Din toate comentariile făcute de Bordenache pe marginea memoriului și din semnele de întrebare pe care le-a pus în dreptul mai multor paragrafe sau cuvinte din text, reiese că citirea lui îi provocase o anume iritare pe care nu se sfia s-o arate. De exemplu, textul menționează că o parte dintre ruinele zidurilor palatului domnesc au fost scoase la suprafață, concluzionând că un zid „poate fi reconstituit volumetric cu un grad de aproximație acceptabilă”. Bordenache a marcat acest paragraf cu un apăsat semn de întrebare, notând în josul paginii: „Obs[ervație]! Asemenea texte (...) nu pot înlocui acele planuri de relevee cu date cronologice, de atâtea ori cerute de DMI”¹⁵.

O altă pagină include următoarea aserțiune:

[Î]n cazul Palatului Domnesc, a apărut (...) unanim acceptat că, vestigiile (*sic!*) găsite pînă în prezent justifică demolările efectuate și deasemeni exclud definitiv ipoteza utilizării în viitor a zonei Palatului Domnesc altfel decît ca o rezervație istorică de prim ordin în capitală cu toate consecințele urbanistice care decurg din aceasta (coborîrea cotei terenului și a străzilor la nivelul cotei de călcare cel puțin corespunzător sec. XVIII adică cu minimum 80 cm. sub nivelul actual, degajarea corespunzătoare prin demolări a unei zone de contur în jurul vestigiilor palatului, etc.)¹⁶.

Prima parte din acest paragraf este subliniată apăsat, cu linii trasate repetat cu un pix albastru, sugerând faptul că Bordenache a citit și a recitit această propoziție și a subliniat-o de fiecare dată. Două semne de întrebare apar deasupra cuvintelor „unanim acceptat”. Pe marginea din stînga, directorul DMI a făcut un comentariu care nu se poate descifra în întregime (paginile dosarului sunt legate strâns una de alta), dar în care se precizează că „prin instrucții și dispoziții (...) de șantier (...) niciun fel de demolări (...) nu pot fi efectuate (...) fără avizul Comisiei Monumentelor, organ legal de stat”. Faptul că Bordenache a simțit nevoia să clarifice în scris că instituția Direcției Monumentelor era cea care avea ultimul cuvânt, din punctul de vedere al statului, asupra deciziilor de renovare a monumentelor istorice – și nu un arhitect angajat de sfatul popular, precum Joja – ne arată că era clar iritat de planurile acestuia din urmă, planuri care nu erau bazate pe cercetări detaliate de teren. (Este foarte probabil ca Bordenache să fi fost enervat și de faptul că mesajele lui precedente trimise către sfatul popular păreau să fie ignorate. Cu doar câteva săptămâni înainte să primească acest document de la Joja, Direcția Monumentelor comunicase în scris sfatului popular „o serie de observații și recomandări asupra studiului zonei Curtea Veche”¹⁷.)

Primind „Sinteza” de la Joja, Bordenache i-a răspuns, dar în mod indirect. A redactat din partea Comitetului de Stat pentru Arhitectură o adresă oficială care